Printing@rea

Peer Reviewed International Multilingual Research Journal
Issue-76, Vol-03, May 2021

Editor
Dr.Bapu G. Gholap

ISSN 2394-5303

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

प्रिंटिंग एरिया

Printing Area International Interdisciplinary Research Journal in Marathi, Hindi & English Languages

May 2021, Issue-76, Vol-03

Editor

Dr. Bapu g. Gholap

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Bapu Ganpat.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed

Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295

harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

13

लोकसंस्कृतीतील लोककला

प्रा. डॉ. निवृत्ती विनायक मिसाळ
मराठी विभाग प्रमुख,
कला वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय
मु सोनई, ता. नेवासा, जि. अहमदनगर

****

मराठी संस्कृतीतील जनमानसच्या समुहमानाचा गीत , नृत्य नाट्यमय, आविष्कार, म्हणजे लोककला प्रयोगात्मता हा लोककलांचा मूळ प्रकृती धर्म आहे. लोककला हे लोकजीवन आणि लोकसंस्कृतीचे एक अविभाज्य अंग आहे. समूहवन आविष्कृत होते ते लोककला लोककथा लोकगीतामधून लोककला कालसंवादी सहजस्फूर्ती आणि उस्फूर्त असतात. पारंपरिक हा या कलांचा गुणविशेष असतो त्यामुळेच समग्र लोकसाहित्याला सायन्स ऑफ ट्रेडेशन असे म्हंटले जातात.

भारती संस्कृती ईश्वरलाच मोठा रंग कर्मी मानले आहे. बहूरूपे नटला नारायण। सोंग संपादून जैसा तैसा।। ईश्वराचे दहा अवतार अथवा त्यांची विविध सोंगे विविधरूपे ही लोकसंस्कृती आणि नागर संस्कृतीत संकीर्तनाचा विषय झाली आहेत हे संकीर्तन केवळ गीत गायनातूनच नसते, तर नृत्य व नात्यातूनही दृष्टोत्पत्तीस येते. धर्मश्रद्धा हा लोकनाटकाचा मूलाधार होतो हे लक्षात घेतल्याशिवाय आपणाला प्रयोगात्मक लोककलाचा विचार करताच येणार नाही. लोकनाटकात धर्मश्रधा देवदेवतांना प्राधान्य असते, किंबहुना देवदेवतांचे एकीकरण हे लोकनाटकाचे प्रमुख अंग असते.

महाराष्ट्रातील भक्तीसंप्रदाद्वारे अविष्कृत झालेल्या भक्तीनाट्यपूर्वी आपणास यातुक्रिया किंवा यावात्मक क्रियामधून अविष्कृत झालेल्या विधींनाट्यचा विचार करावा लागेल. आदिवाशी संकृती आणि ग्राम संस्कृतीत या विधी विधनाचे आपले एक विश्व असून बोहडा, चौतीआखाडी, पंचमी, जागरण गोंधळ, भराड,आदि विधींनाट्यांनी मराठी लोकधर्मात आपला स्वतंत्र ठसा उमटविल्याचे निदर्शनास येते. देवळात देवतेचा संचार देवतेच्या लीला देवतेचे निर्गमन या लोकमनातून विधीनाट्यची निर्मिती होते. विधीनाट्यात्म असतो म्हणून त्याला विधीनाट्य म्हणायचे कोकणातील दशावतार खेळे नाशिक मालेगाव तसेच खांदेशातील काहिभागतील भवाडा मराठवड्यतील पंचमी ही विधींनाट्टये म्हणजे देवता अवतरची विविध रुपे होय .

प्रतिवर्षी गावात देव अवतरतो हा देव मुखोटयांच्या रूपाने पूजनीय असतो गावातून या मुखोटयांची वाद्ययांच्या गजरात मिरवणूक निघते काही ठिकणी त्याला छबिणा म्हणतात. लोक मोठ्य श्रद्धेने त्या अवतरलेल्या देवच्या पाया पडतात. त्यांच्या पुढे दंडवत घालतात त्याला साकडे घालतात देवाचा कोप आणि देवाचा संतोष या धर्मश्रद्धेपोटी लोक माणसात या अवतरलेल्या देवाबद्दल एक भितियुक्त श्रद्धा असते. आखाडी पंचमी चौती अशा नामाभिधंनांनी लोकमानसात स्वतंत्र ठसा उमटविलेल्या या विधीनट्यत देवतेचे सोंगे, देवतेचे मुखोटे पुंजनीय असतात. विदर्भ मराठवाडा पश्चिम महाराष्ट्र, कोकण आणि उत्तर महाराष्ट्रातील अनेक गावात सोंगे काढण्याची परंपरा आहे. या ग्रामोत्सवातील अविभाज्य अंग म्हणून सोंगाकडे पहिले जाते ही सोंगे सर्व गावाला पूजनीय असते. ठाणे जिल्ह्यातील जव्हार, मोखाडा, वाडा, आदी आदिवासी बहुल तालवाद्यामध्ये बोहडचंची परंपरा आहे. हे बोहडे म्हणजे विविध देवतांचे सोंगे होत.

खंडोबा, अंबा भवानी रेणुका आदी शिवभक्ती रूपातील विविध क्षेत्रपाल देवतांचे एक वेगळेच संस्कृती परिमिंडळ असून या देवदेवताच्या विधींनाट्यंनी आजवर लोकसंस्कृतीच्या चालनातून आपला चेहरामोहरा टिकून ठेवला आहे. गोंधळ, जागरण, भराड आदि विधीनाट्टये आजही खेड्यपाड्यतून व शहरातूनही कुलाचारासोबत गोंधळ व भैरवनाथाचे भराड लग्न मुंजीसारख्या मंगलप्रसंगी करण्याचे कुलाचार गुणधर्म आहे. पाच उसांच्या मखरात प्रतिकात्मक देवतांची स्थापना करून दीप दिवटी पाजळून रात्रभर खंडोबाची संकीर्तन जागरणाच्या रूपाने अंबा रेणुकाचे संकीर्तन रूपाने होते. वाघे व मुराळ्या हे खंडोबाचे उपासक तर कदमराई रेणुकाराई गोंधळी हे अंबा भवानी व रेणुकेचे

[illegible] लोकसंस्कृती [illegible] ... खंडोबाच्या भक्ताची [illegible] आहे. [illegible] या कानडी शब्दापासून वाघ्या शब्दाची उत्पत्ती झाली असून कुत्र्याप्रमाणे भुंकणारा अथवा व्यर्थ बडबड करणारा असा त्याचा अर्थ लावला जातो. खंडोबाला कुत्रा प्रिय म्हणून वाघ्यानेही स्वतःला श्वानरूप मानले तर त्यात काही नवल नाही. पूर्वरंग व उत्तररंगात अशा दोन भागात जागरण रात्रभर सुरू असते पूर्व रंगात गण, नमन, देवदेवताना रंग स्थळी येण्याचे आवाहन गौळण स्फुटपदे अशा प्रयोगात्मक अविष्कार असून उत्तररंगात खंडोबा अथवा खंडोबाच्या परिवार देवतांचे आख्यान लावले जाते. नाट्यरूपाणे सादर होणारे आख्यान रात्र सरता सरता संपते. पहाटे पहाटे लगडतोड आरती हे विधी होऊन जागरण संपते. लग्न मुंजीसारख्या मंगल प्रसंगी जागरण घालायचा कुळधर्म आहे.

जागरण गोंधळासारखेच 'भराड' हे विधीनाट्यही पश्चिम महाराष्ट्र ही मराठवाड्यात सर्वपरिचित असून भैरवनाथाचे उपासक हे विधीनाट्य सादर करतांना पण त्याचे स्वरूप विधिगीतांचे असते नाट्यचा भाग अल्पशाने असतो भैरवनाथ, कानिफनाथ आदी शिव संप्रदायातील देवतांचे संकीर्तन भराडा द्वारे होते डमरू डौर भरडाची शिव संप्रदायाशी सांगड घालणारी आहे.

लोककला व स्थलकला संवादी आणि परिवर्तनशील असल्याने स्थलकाल स्पंदणे एखाद्या टिपकागदासारखी टिपून घेत लोककलाआशय आणि शैलीत १९६० च्या नंतर आजपर्यंत अनेक प्रकारची परिवर्तणे झाली आहेत. लोककलेचे स्वरूप बदलले त्यांच्यातील स्वाभाविक अविष्कारांची जागा नियोजनबद्ध कार्यक्रमात घेतली आहे. मूळचे परंपरागत लोकदैवताचे उपासक असणारे आता अर्थार्जन करणारे लोककलावंत झाले आहे लोकसंगीत, लौकिक संगीत आणि लोकप्रिय संगीत झाले आहे व तमाशाचे लोकनाट्य झाले आहे.

[illegible]

संदर्भ

१) [illegible] प्रकाशन, पुणे

२) लोकसंस्कृती [illegible] प्रकाशन, पुणे

३) [illegible] रंजन [illegible] भारतीय आदिवासी कला महाराष्ट्रातील आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था पुणे [illegible] विशेषांक

४) साठे सुचित्रा [illegible] महाराष्ट्रातील आदिवासी संस्कृती [illegible] संपा. डॉ. गोरे गोविंद.

❑❑❑